

Анатолій Кислий

**Підручник «Академічне релігієзнавство»
у сучасному релігієзнавчому дискурсі**

Anatolii Kyslyi

**The Textbook *Academic Religious Studies*
in the Context of Professional Contemporary
Ukrainian Study of Religion**

Abstract. This essay is dedicated to the 25th anniversary of the textbook *Academic Religious Studies*, which has been a seminal text for professional education in the academic study of religion in Ukraine. The textbook has seen continued use at the university level for generations of students at the undergraduate, graduate and PhD levels. The author examines his own experience with encountering the textbook, first as an undergraduate student, and eventually as a professor in order to explore the range of topics explored by the textbook and provide a critical analysis of its structure, intending for the critique to be useful in developing the analytical perspectives presented in the textbook and sparking a discussion about the quality of its chapters and potential avenues of updating them to contemporary standards. The author of this essay argues that such an update would stimulate theoretical thinking and practical skills in students.

Keywords: Academic Religious Studies, theory and methodology, religious studies.

Цьогоріч виповнюється 25 років від часу видання підручника «Академічне релігієзнавство», що вийшов за науковою ре-

дакцією фундатора українського релігієзнавства, доктора філософських наук, професора, заступника директора-керівника (1992–2020 рр.) Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України Анатолія Миколайовича Колодного. Ця дата – привід переглянути роль підручника у формуванні сучасних підходів до вивчення релігійних феноменів та його внесок у розвиток української гуманітарної науки й освіти.

Цей підручник широко використовують у закладах вищої освіти України з 2000 р., і він став важливою навчально-методичною працею для студентів, викладачів та аспірантів гуманітарного профілю. У підручнику представлений широкий спектр тем – від філософії й історії релігій до суспільствознавчих витлумачень релігії та її сучасних проявів. Видання має наукове, дидактичне й просвітницьке значення, адже розраховане на широке коло читачів, зацікавлених в ознайомленні з природою та функціями релігії.

Вихід «Академічного релігієзнавства» безперечно вважається знаковим явищем у сучасному українському науковому просторі. Це стало першою масштабною спробою систематизації знань про релігію на основі академічного підходу. До роботи було залучено більше трьох десятків провідних вітчизняних релігієзнавців, а результати спільної роботи було надруковано на 862 сторінках. Це, по суті, перший фундаментальний підручник із релігієзнавства, у якому чітко окреслено предмет, методологію та структуру дисципліни. У ньому закладено основи академізму, ініційовано закріплення понятійного апарату, створено підґрунтя для формування єдиної наукової мови у сфері дослідження релігії. Підручник став дорожньою картою для написання підручників і посібників, адаптованих для студентів, вироблення методики викладання релігієзнавства й методології наукових досліджень. Він розширив доступ до релігієзнавчої думки, заклав платформу для міждисциплінарного діалогу.

Становлення академічного релігієзнавства завжди мало полемічну складову, що виявлялась у протиставленні об'єктивного наукового підходу в дослідженні релігійних феноменів і суб'єктивного та теологічного, який ставить за мету обґрунтування, захист і поширення релігійних поглядів. Його визрівання відбувається й у напрямку подолання ідейних та методологічних підходів до аналізу релігійного феномена, що домінували в попередніх роботах. А зміст релігієзнавчих дисциплін значно збагатився новими дослідженнями з філософії релігії, соціології релігії, історії

релігії, психології релігії тощо. Тому вихід «Академічного релігієзнавства» продемонстрував конструювання переходу від ідеологічного «наукового атеїзму» до нейтрального, полісистемного, об'єктивного підходу до аналізу функцій і феноменів релігії. Намагання авторів відмовитися від радянської структури «наукового атеїзму» сприяли науковій легітимізації релігієзнавства у її взаємозв'язку з іншими науками.

Це видання відіграє ключову роль у становленні релігієзнавства як самостійної науки в Україні, допомагаючи закріпити його інтелектуальну та освітню автономію. Визначення наукової термінології, окреслення спектру теоретико-методологічних підходів до вивчення релігії є особливо важливим для навчального процесу у вищій школі, для формування сучасних університетських курсів із релігієзнавства. Тобто, значення цього видання не обмежується академічною сферою. Через освітні програми «Академічне релігієзнавство» допомагає формувати і критичний, неупереджений підхід до релігії, і культуру толерантності та міжконфесійного діалогу, що має важливе значення для українського суспільства, де релігійний плюралізм і міжконфесійні взаємини набувають особливої ваги.

Насправді, цей підручник можна вважати першою об'ємною вітчизняною релігієзнавчою працею, адже він закумулював широкий спектр думок, що визріли на основі аналізу унікальності релігійного життя українського суспільства, яке стрімко змінюється. Після проголошення незалежності України багато людей заявили про важливість релігійної віри в їхньому житті, виникає необхідність для релігійних організацій у забезпеченості в кадровому складі священнослужителів, які були б готові виконувати культову та іншу діяльність в суспільному середовищі, задовольняючи потреби вірян. Статистичні дані засвідчують, що тільки за період з 1992 по 2000 р. кількість релігійних громад зросла більше, ніж на десять тисяч (12962 громади – 1992 р.; 23400/1094 – 2000 р.). Релігійна спільнота продемонструвала свої наміри активної роботи в просвітницькій, навчально-виховній, культурній та інших сферах. До цього процесу долучилася держава та інші суспільні інститути, які встановили відносини з релігійними організаціями. Тому релігієзнавцям тут поталанило вирішити завдання не лише теоретичного (частково ідеологічного) характеру, а й практичного, що полягали в підготовці потрібних фахівців для аналізу й експертної оцінки релігійних явищ в Україні.

Підручник під редакцією А. Колодного вийшов у той час, коли релігієзнавство активно розвивалося і в науковій, і в освітній площині. У провідних університетах України відкривали спеціальність і напрям підготовки «Релігієзнавство», релігієзнавчі дисципліни викладали практично у всіх освітніх програмах. До підготовки фахівців із релігієзнавства долучилися десятки університетів, інститутів, факультетів, були створені профільні кафедри, що забезпечували випуск спеціалістів, а згодом бакалаврів, магістрів та докторів філософії. В Україні на початку нового століття розпочався активний процес інституалізації релігієзнавчої науки й освіти, що охопив усі ланки підготовки – від бакалавра до доктора наук. Це було значним стимулом для підготовки наукових кадрів, адже визріла значна кількість питань, які потребували наукового осмислення та практичного вирішення. Можна констатувати, що на той час популярності набирає освітня галузь, де спеціальність «релігієзнавство» користується попитом серед молоді (абітурієнтів), яка забажала ґрунтовніше познайомитися зі світоглядними особливостями релігії. Відповідно, і рівень підготовки викладачів на кафедрах якісно з кожним роком зростав. Можна впевнено стверджувати, що в галузі релігієзнавчої науки й освіти в Україні відбувався період стабільного зростання і в інституційному сенсі, і з огляду на зростання обсягу навчальної літератури, контролю якості освіти та її змістовного наповнення. До такої ініціативи долучився, зокрема, і Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, де гарантом освітньої програми виступив автор цієї статті.

Хоча підручник «Академічне релігієзнавство» орієнтований на широке коло читачів, його складно прочитати як художню книгу й відкласти на певний час до наступного перечитування. Викладачі та студенти звертаються лише до окремих тем, що відповідають програмним вимогам до дисципліни. Найбільша потреба у підручнику виникла під час вивчення на спеціальності «Релігієзнавство» дисципліни «Теоретичне релігієзнавство». Структура дисципліни вибудована таким чином, щоби студенти могли повноцінно використати основні розділи та теми підручника, і складається з таких чотирьох змістових модулів: релігієзнавство як специфічна галузь гуманітарного знання; релігія як суспільно-історичний феномен; філософське витлумачення феномену релігії; релігія і сучасність.

На жаль, напружена робота із запровадження освітньо-професійної програми «Релігієзнавство» для багатьох закладів вищої

освіти була не досить успішною. Перед групою забезпечення освітньої програми та випускниками спеціальності поступово поставала низка проблем, які перешкоджали кількісному і якісному розвитку освітнього процесу: можливість працевлаштування й реалізації фахівців із дипломом релігієзнавця; скорочення фінансування релігієзнавства як науки та зменшення бюджетних місць для вступників; виведення дисципліни «Релігієзнавство» з переліку обов'язкових у закладах вищої освіти (Наказ МОН № 101 від 10.02.2010); скорочення предметів духовно-морального спрямування у школі та ін. Проблемним для релігієзнавства на сьогодні є повернення йому статусу хоча би вибіркової, якщо не обов'язкової дисципліни в навчальних планах гуманітарних спеціальностей. Необхідно констатувати, що наразі на 2025/2026 навчальний рік на бакалаврські освітні програми приймають вступників лише чотири університети: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка). Державне замовлення складає 20 місць, а поданих заяв стільки, що вони ледь перекривають запропонований бюджет.

Сьогодні у відкритому доступі можна знайти низку якісних підручників із релігієзнавства різних авторів, які використовують нові здобутки в освітній і науково-дослідній сфері. Здебільшого ці підручники орієнтовані на цільову аудиторію студентів різних спеціальностей, що навчаються у закладах вищої освіти України. Тому постає закономірне питання: кому буде адресоване нове видання чи перевидання роботи такого ґатунку, адже навіть факультативне вивчення дисципліни охоплює мізерне коло здобувачів?

Разом із тим в Україні продовжується процес фундаментування академічного релігієзнавства. Академічна спільнота, яка складається з осіб із різними світоглядними переконаннями, намагається уникати як ворожості щодо релігії (ідей «наукового атеїзму»), так і конфесійної заангажованості. При цьому більшість розділів підручника – це глибокі абстрактні академічні конструкції, адже вітчизняне релігієзнавство, акумулюючи предметну сферу історії, соціології, психології тощо, довгий час ґартувалося в лоні філософії. Релігієзнавство й сьогодні тісно переплетене з філософією, частково залишається її «служницею», продовжуючи імплементувати свою методологію, термінологію та гносеологію.

А проте націленість авторів «Академічного релігієзнавства» на релігію як загальний об'єкт дослідження дало змогу об'єднати зусилля науковців для інтеграції знання та створення концептуально пов'язаних моделей, що відповідають реальному буттю релігії. У цьому сенсі і проявляється академічне релігієзнавство, за яким стоїть узагальнене наукове знання про релігію. Воно вибудовується шляхом міждисциплінарного синтезу і виявляється не механічною сукупністю знань, а збалансованою цілісністю. Необхідним мінімумом академічного релігієзнавства виступає цілісний сукупний суб'єкт такого знання – скоординоване співтовариство фахівців, які говорять взаємоприйнятною мовою теорії й методології релігієзнавчих студій.

Автор цих рядків ознайомився зі змістом підручника під час навчання в аспірантурі на кафедрі культурології й під час викладання релігієзнавчих курсів у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. Спочатку доводилося конспектувати основні положення науки, а згодом удалося відсканувати найбільш важливі теми та сформувані необхідний конспект лекцій на основі підручника. Згодом появився й особистий електронний варіант підручника, адже я, як молодий релігієзнавець, вважав, що подібні праці повинні бути в кожного, хто досліджує релігійні феномени. Чи не основною причиною такого способу знайомства зі змістом книги була нестача друкованих примірників «Академічного релігієзнавства» в бібліотеках закладів вищої освіти уже з перших років його видання. Хоча наразі підручник є у вільному доступі в мережі Інтернет, вважаю, що друковане видання завжди буде цінуватися як ресурс для компетентнісного розвитку людини.

Переконаний і в тому, що в сучасних умовах функціонування вищої освіти та викладання релігієзнавчих дисциплін підручники і навчальні посібники з релігієзнавства повинні одночасно сприяти розвитку у студентів теоретичного мислення і навичок практичної діяльності. Адже сучасна Україна виступає генератором та ретранслятором нових релігійних явищ. Останнім часом релігійні процеси тут протікають досить суперечливо, часто із виникненням гучних місцевих скандалів та конфліктів, що пов'язані з самовизначенням релігійних громад. Становлення новоствореної Православної Церкви в Україні, проблема юридичного статусу та діяльності Української Православної Церкви (Московського Патріархату), участь різних релігійних організацій та окремих священнослужителів (Служба безпеки України відкрила

більш ніж 200 кримінальних проваджень проти священнослужителів УПЦ (МП), які різними способами служили в прямому значенні Росії; 40 – уже отримали реальні терміни) у складних суспільно-політичних подіях в Україні, що зумовлені агресивною війною Російської Федерації, виступають як одні з найбільш актуальних тем для сучасних і майбутніх досліджень. Розгортання релігійної царини в Україні відбувається в умовах збереження своєрідних традиційних поліконфесійних відносин та унормування державою толерантних взаємин між православ'ям, католицизмом, протестантизмом та іншими релігіями. Тому вітчизняне академічне релігієзнавство має низку проблемних тем для дослідження, які, з одного боку, уже частково вирішені, а з іншого – ще ніколи не поставали навіть перед світовою науковою спільнотою.

Ураховуючи практичний досвід використання підручника «Академічне релігієзнавство» під час навчання й викладання в університеті, можна висловити низку критичних зауважень до його змісту. Вони будуть корисними для подальшого аналізу релігійного феномену та дискусії щодо якості поданого матеріалу й можливого оновлення підручника або видання праць, які деталізують, і розширяють проблемні питання. За чверть століття після того, як підручник побачив світ, відбулося багато змін як у релігійній сфері (поява нових релігійних рухів, зміна суспільно-політичного контексту, наприклад, після 2014 р. в Україні), так і в наукових підходах у релігієзнавстві (компаративістика, соціологія релігії, релігійна антропологія тощо).

Уже з перших сторінок знайомства з підручником, помітно, що автори використовують літературу (це є логічним на той час), яка була написана й видана в Радянському Союзі, де безперечним авторитетом користувався критичний підхід до релігії та її суспільних інститутів. Тож і бібліографія, що запропонована для опрацювання студентам, потребує осучаснення й доповнення новітніми дослідженнями та україномовними перекладами важливих праць, а значний її корпус узагалі виведення з наукового обігу, навіть для критичного аналізу. Адже, зрозуміло, що переважна більшість літератури, рекомендованої в підручнику для ознайомлення, російськомовна й видана за межами України.

Виклад матеріалу зорієнтований на християнство та на традиційні релігії, тоді як новітні й менш поширені течії в Україні представлені недостатньо повно. Опрацювання цих тем зробило би підручник цікавішим для більшого кола читачів. Навіть у цьому контексті було би доречно розглядати релігію не лише з істо-

ричної чи феноменологічної позиції. Це говорить про застарілі та класичні методи, що сформувалися в контексті діалектико-матеріалістичної методології, а нині потребують переосмислення з долученням методологічних особливостей світової науки про релігію.

Також у підручнику не використані результати напрацювань сучасних зарубіжних і вітчизняних учених. Замало уваги до емпіричних досліджень, соціологічних опитувань, фокус-груп, політичної та економічної сфери релігії, її гендерного аспекту, зв'язку з іншими суспільними феноменами: державою, освітою, наукою, мистецтвом, спортом тощо, що доречно було би відобразити в оновленому виданні.

Більша частина матеріалу підручника є складною для опрацювання і для студентів профільних спеціальностей, і, звичайно, для тих, хто факультативно знайомиться з релігійними феноменами. Академічний стиль викладу матеріалу ускладнює його засвоєння для студентів без додаткового підготовчого фону. Якщо підручник використовується як основний навчально-методичний ресурс, то він повинен відповідати сучасним науковим і освітнім стандартам (Болонська система, компетентнісний підхід), включати вправи та запитання для самоконтролю, тести для самоперевірки, ілюстрації, практичні кейси тощо.

При цьому позитивним бачиться те, що й під час війни релігієзнавча спільнота стоїть на принципах утвердження наукового академізму. Видання «Академічного релігієзнавства» є результатом багаторічної цілеспрямованої роботи авторського колективу, провідних і молодих релігієзнавців, які продовжують розвивати релігієзнавчу науку, успішно поєднуючи фундаментальні та прикладні дослідження, поширюючи релігієзнавчі знання в системі вищої освіти, займаючись питаннями релігії в державній, політичній, юридичній площині. Ця робота була написана в руслі тенденцій релігієзнавчої науки й бачення потенціалів релігієзнавства як перспективної багаторівневої освітньої та науково-дослідної сфери.